

Diliň çeperçilik serişdeleri.

Halkyň dili çeperçilik serişdelerine örän baýdyr. Edebi eserlerde çeperçilik serişdeleriniň ähmiýeti has-da uludur. Diliň deňeşdirme, parallelizm epitet ýaly giňden ýaýran çeperçilik serişdelerini, troplaryň dürli görnişlerini ýerlikli ulanmak bilen, söz ussady eseriň obazlylygyny has-da artdyrýar, suratlandyryýan hadysalaryny ähli öwüşgenlikleri, manylary bilen göz önüne geler ýaly edip şekillendirýär.

Deňeşdirme:Möhüm çeper serişdeleriniň biri-de deňeşdirmedir. Deňeşdirmelr “ça-çe, dan-den, a-e” goşulmalarynyň “garanda, seredende, görä” ýaly kömekçi sözleriň üsti bilen döredilýärler.

Güýjiň kuwwatyň gidende,
Ogul-gyzyň ýatça bolmaz.

Parallelizmler:Parallelizmi hem deňeşdirmäniň bir formasy hasaplamak mümkindir. Munda deňeşdirilýän zatlar hadysalar ýanaşyk şekillendirilýär. Parallelizmde, esasan tebigatdaky bir ýagdaý, hadysa adam durmuşundaky bir ahwalat bilen baglanyşdyrylyp, ugurdaş hasaplanylýar.

Dag başy dumansyz galmaz,
Är başy hyýalsyz bolmaz.

Çeper epitet:Predmet, hadysany ýa-da hereketi obrazly, emosional häsiýetlendirýän söze, söz düzümlerine çeper epitet diýilýär. Epitet göni öz manysynda gelende ýönekeý çeperçilik serişdelern, göçme manyda ulanylanda troplara degişli bolýar.

Gara göz bilen gözleşdim,
Şirin til bilen sözleşdim.

Troplar:Öz göni manysynda däl-de göçme manyda ulanýan söze ýa-da söz düzümlerine **troplar** diýilýär.Troplar gepleşikde-de, çeper edebiýatda-da giňden ulanylýar.

Dişi ýyl aşan süňk ýaly.

Meňzetme: Troplaryň iň sada görnişi meňzetmedir.Meňzetmede bir hadysa ýa-da predmet aralarynda ýakynlyk bolan başga bir has täsirli zada meňzedilýär. Meňzetmeler dek, deý, deýin, ýaly, kimin, kibi we şuna meňzeş kömekçi sözleriň, mysaly, kysymly, göýä ýaly sözleriň, meňzemek ýaly işlikleriň kömegi bilen ýasalýar.

Gyrat aglar çapylmasa,
Şir-peleň deý topulmasa,
Öwez oglum tapylmasa,
Sürmersiň döwrany daglar.

Janlandyrma:Meteformanyň özboluşly görnüş-de janlandyrmadyr. Tebigat hadysalaryna, predmetlere, abstrakt düşünjelere janly zatlaryň häsiýetleriniň berilmegine **janlandyrma** diýilýär.

Kylgyl meniň ýolum rowan,
Çar pasly baharly daglar.
Senden karar tapar jahan,
Mydam bir kararly daglar.

Allegriýa: Allegoriýa metaforanyň ýokary derejesidir. Eger metofora adaty sözleriň arasynda gelýän bolsa, alligoriýada suratlandyrylýan ähli zat göçme mana eýe bolýar.

Alligoriýa basniýalarda, ertekilerde giňden ulanylýar. Basniýalar tutuşlygyna allegorik häsiýete eýedir. Muňa I.A.Krylowyň “Möjekwe guzy” atly basniýasynda möjeginiň üsti bilen ejize gany, guzynyň üsti bilen ejiz adamyň häsiýeti suratlandyrylýar. Haýwanlar hakyndaky ertekileriň hem allegorik häsiýeti güýçlidir. Mysal üçin: “Ymam pişik”, :Haja giden tilki: atly ertekilerde pişigiň üsti bilen ejiz, ganhor, tilkiniň üsti bilen mekir adamy şekillendirilýär. Nakyllaryň, matallaryň hem ençemesi allegorik häsiýete eýedir.

Tikensiz gül bolmaz, zähersiz-bal. Täze küýzäň suwy sowuk.

Metonimiýa, sinekdoha: Metonemiýa grek sözi bolup, adyny çalşyrmak diýmeklikdir. Hadysanyň ýa-da predmetiň adyny özara baglanyşygy bolan başga sözleriň we düşüňjeleriň kömegi bilen aňladylmagyna **metonimiýa** diýilýär. Mysal üçin: Gazan gaýnady, Mugallym kylasyň soraglaryna jogap berdi. Bu mysallarda gazan-gazandaky suw, kylas-kylasyň okuwçylary, diýen manyny aňlatmaga hyzmat edýär.

Metonimiýanyň aýratyn bir görnişi-de sinekdohadyr. Bitewi zadyň bir bölegi aýdylyp, ondan bitewi zadyň tutuşlygyna düşünilmegine ýa-da tersine, bitewi zat aýdylyp, ondan şol zadyň bir böleginiň düşünilmegine **sinekdoha** diýilýär. Mysal üçin: sakgal ýygnaçda çykyş etdi.

Ol ile ot ýakdyrmady.

Bu mysallardaky “Sakgal” diýen söz tutuş adamy aňladýan bolsa, “ile” diýen söz köp zadyň üsti bilen az zady aňladylýar.

Giperbolo we litota. Giperbola suratlandyrylýan predmetiň, hadysanyň ol ýa-da beýleki sypatlaryny adatdan daşary ulaldyp görkezmek manysynda-da ulanylýar. Çeper ulaltma ýazyjynyň aňlatmakçy bolýan pikirlerini ýokary derejede ýitileşdirip görkezýär, olary emosional täsirli edýär.

Iki dag ýykylmyş meniň üstüme,
Biri başym basmyş, biri aýagym.

Giperbolanyň tersine predmetiň ýa-da hadysanyň öz hakyky bolşundan has kiçeldilip görkezilmegine litota diýilýär.

Ýañsylama. Ýañsylama kakdyrylyp aňladylýan gülküdür. Ýañsylamada sözler ters manysynda.

ulanylýar. Onda erbet garaýyş döretmäge ukyply formada suratlandyrylýar.

“_Haýda! Aldyň ulyny,gyw!

_Baý, Berdi aganyň ogly-ha at darydýar-ow!”

_Aý, ýigidä urdy-ow! Bu aw “uruşuň” bilen sen meýdanda guş goýmarsyň!”.

Bu mysallaryň birinjisinde Annagulynyň at münşüniň, ikinjisinde onuň “mergenliginiň” üstünden ýaňsylanyp gülünýär.

Inwersiýa:Sözlem agzalarynyň biýriniň adatdaky ornunyň ütgedilmegine **inwersiýa** diýilýär.Inwersiýada sözleri biri-birleri bilen adatdaky baglanyş tertibi saklanmaýar. Sözlemiň adaty gurluşynyň üýtgemegi intonasiýanyň-da özgermegine getirýär. Ýeri çalşyrylan söz adatdakysyndan güýçli intonasiýa bilen aýdylýar. Netijede jümläniň täsirliligi güýçlenýär. Inwersiýa poeziýa eserlerinde has hem köp gabat gelýär:

Tapypdyr her ýerde ýeke-ikini,
Çekipdir biline gaýyş çekini,
Alypdyr eline daşly sokyny,
Ýadaman depämden urar garyplyk.

Gaýtalama. Adatdaky tekstlerde gaýtalama halanýan zat däl. Sözleriň ýa-da söz düzümleriniň ýerliksiz gaýtalanmagy awtoryň söze garyplygyny ýa-da ýazýan zadyna başdansowma seredendigini aňladýar. Emma eserlerde olar möhüm çeperçilik serişdeleri hökmünde ulanylýar. Gaýtalamalar ol ýa-da beýleki sözüň, söz düzümleriniň ähmiýetini has nygtamak, täsirliligni artdyrmak üçin getirilýär.

Sözlemiň ýa-da goşgy setirleriniň başynda gaýtalanyp gelýän söze ýa-da söz düzümlerine anafora, sözleriň ýa-da goşgy setirleriniň soňunda gaýtalanyp gelýän söze ýa-da söz-düzümlerine **epifora** diýlip atlandyrylýar.

Bu ýerde”dostuň”diýen söz anafora bolsa, “elter” diýen söz epiforadyr.

Dymma: Çeper eserlerde tekstiň içinde aýry-aýry sözüň, söz düzümleriniň, sözlemleriň ýazylman galdyrylmagyna **dymma** diýilýär.Olaryň ýerine üç nokad (...) goýulýar.Dymma dürli çeperçilik funksyýalary ýerine ýetirýär kähallatlarda ol gahrymanyň içkidünýäsini biçak galagoplydygy, aşa tolgunýandygy sebäpli diýjek sözlerini tapyp bilmeýändigini aňladýar.

“___Men ... Men ..._diýip,ýene gürlajak bolup,gürläp bilmedi. Men bolsam onuň gürlärine garaşýadym. Ahyrynda gürrüňini dowam etdi.

___Men ...kän zat ýitirdim, Jeren jany ...Gurbansoltany... Men ...ogul ýitirdim”. Dymma käbir medeniýetsiz sözleriň ornunda çalşyp gelýär.

Märekede bir jaýsyz söz_
Çermenip ... ýalydyr.

Dymma aýdylmsy örän kyn bolan hadysalary, duýgulary aňlatmak üçin ulanylýar:

“Şol agşam ... Wah, men muny size nähili gürrüň bersemkäm?!. Men muny size nähili düşündireýin?. Elim galam tutmajak bolýar. Dilim tutulup,bütün durkum bilen sandyrap durun...”

Gradasiýa. Diliň täsirli çeperçilik serişdelerinden biri-de gradasiýadyr. Manydaş sözleriň, sinonimleriň biri-biriniň yzyndan sazlaşykly getirilip,

suratlandyrylýan zady sypatyny, hereketiniň, ähmiýetiniň yzygider nygtalyp görkezilmegine **gradasiýa** diýilýär.

Gradasiýa suratlandyrylýan zadyň häsiýeti, ähmiýeti yzygider güýçlendirilip, ösdürilip görkezilýär.

Ritoriki sorag, Ritoriki ýüzlenme.

Ritoriki sorag, ýüzlenme ol ýa-da beýleki pikiri has nygtap görkezmegiň serişdeleridir. Ritoriki sorag hiç hil; i jogap talap etmeýär, gaýtam ol pikiri has ynamly tassyklaýar. Ritoriki sorag pikire liriki öwüşgin berip, onuň emosional täsirliligini artdyrýar.

Ýüzleriň gül-gülmüdir,
Owazyň bilbilmidir,
Zülpleriň sünbülmidir,
Dişleriň dür dānesi.

Ritoriki ýüzlenme hem şertli häsiýete eýedir. Ol göz önüne ýa-da hyýala getirilýän diňleýjä, janly, jansyz-ähli zatlara, abstrakt düşünjelere gönükdirilýär. Ritoriki ýüzlenme sözlere zerur bolan intonasiýasyny bermäge giň mümkinçilik döredýär.

Ritoriki ýüzlenme awtoryň dürli duýgularyny _____ şatlygyny, gahar-gazabyny, gaýgy-hasratlaryny, şübhelerini, geň haýran galmalaryny, ruhy galkynmalaryny açyp görkezmegiň ähdibarly serişdesidir.

Köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk. Köp soýuz baglanyşyk mahalynda soýuz bilen gelyän her bir sözün ähmiýeti ýörite nygtalýar.

Ne ýer galar, ne ýurtlar,
Ne türk galar, ne kürtler,
Ne guş galar, ne gurtlar,
Perrendeler galmazlar.

Poeziýa eserlerinde soýuzlar köplenç galdyrylýar. Soýuz baglanyşykda sözleriň akgyňlylygy güýçlenýär, duýgular tiz çalyşýar.

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çyksañ, erkek çopan ýagşydyr.
Goly giň, köňlidar, çykymсыz handan
Işiň düşse, mert galtaman ýagşydyr.

Poeziýa eserlerinde çekimsiz sesleriň yzygider gaýtalanyp, sazlaşyp gelmegine alliterasiýa diýilýär.

Jaýymyzdan jaýdar jaýy aňmadym.
Jaýlaryň jaýyna jaýlaşan wagtym

Assonans-çekimli sesleriň yzygiderli gaýtalanyp, sazlaşyp gelmegidir:

Aýymyzdan aýdyň aýy aňmadym,
Aýlardan aýlara aý aşan wagtym.

Alliterasiýa, assonans setirleriň akgyňlylygyny, owazlylygyny artdyrýarlar.

